

فصل‌نامه‌ی علمی زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا

س ۱۱، ش ۲ (پیاپی ۲۳)، پاییز ۱۳۹۹

صص: ۴۷-۶۵

شاپا: ۸۴۵۷-۲۲۵۱

مقایسه‌ی مضامین پایداری در اشعار کودک و نوجوان سلمان هراتی و قیصر امین‌پور

دکتر محمود صادق‌زاده

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران

طاهره تقوی شوازی

دانش آموخته‌ی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران

چکیده

پایداری در برابر بیگانگان و حفظ ارزش‌ها در بسیاری از آثار شاعران کودک و نوجوان عصر انقلاب، بازتابی چشمگیر داشت. قیصر امین‌پور و سلمان هراتی، دو شاعری هستند که در حوزه شعر کودک و نوجوان، علاوه بر اشعاری که برای بزرگسالان می‌سرودند، به مضامین پایداری نیز توجهی عمیق نشان دادند.

در این جستار به شیوه توصیفی، تحلیلی و کمی به بررسی و مقایسه ویژگی‌ها و شیوه‌های بیان مضامین پایداری در اشعار کودک و نوجوان سلمان هراتی و قیصر امین‌پور پرداخته شده‌است. ابتدا به گرایش‌های دینی و انقلابی، شیوه‌ها و مختصات بیان مضامین پایداری در اشعار کودک و نوجوان هر دو شاعر با ذکر نمونه‌هایی توجه شده و سپس اصلی‌ترین درون مایه‌ها و پیام‌های انقلابی و ارزشی آنان، همچون: مبارزه‌طلبی، دشمن‌ستیزی، بیداری‌آفرینی، اقتدار ملی، نوید پیروزی و شهادت‌طلبی مقایسه و ارزیابی و نتیجه‌گیری شده‌است. از بررسی ده نمونه شعر در اشعار کودک و نوجوان سلمان و قیصر مشخص شد که مفاهیم مبارزه‌طلبی، بیداری‌آفرینی و شهادت‌طلبی در آن‌ها از بسامد بیشتری برخوردار است.

واژگان کلیدی: مضامین پایداری، ادبیات دفاع مقدس، شعر کودک، قیصر امین‌پور، سلمان هراتی

۱- مقدمه

۱-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق

هراتی از نخستین کسانی است که با دریافت ضرورت زمان به حلقه‌ی شاعران انقلابی در حوزه‌ی هنری پیوست و همنوا و همگام با زنده‌نامانی هم‌چون: قیصرامین‌پور، سیدحسن حسینی و... شعر خود را به خدمت انقلاب درآورد، اما او درنگی شقایقی داشت. او شاعری انقلابی و شعرش ریشه در اندیشه‌ی بلندش داشت. ایستادگی در برابر چپاولگران، غارتگران و جنگ‌افروزان در اشعار هراتی، از جمله اشعار مجموعه‌ی ۶۳ صفحه‌ای «از این ستاره تا آن ستاره»، قابل پیگیری است. او با سرودن این اشعار در صدد است نگاه کودک و نوجوان را عمق ببخشد؛ گرچه گاهی «پیش از آنکه برای کودکان سروده باشد، در باره‌ی آنان سروده است» (پورعمرانی، ۱۳۸۳: ۲۱۶)

قیصرامین‌پور را نیز «به عنوان شاعری پیشگام و موفق در عرصه‌ی دفاع مقدس و انقلاب هم‌می‌شناسیم». (نظرآهاری، ۱۳۸۹: ۵۴۸) شعر او در هر حوزه‌ای که باشد، چون از عمق جان‌ش برمی‌خیزد و تار و پود آن، ریشه در ایمان و اعتقادات ژرفش دارد، بر دل خواننده می‌نشیند. او شاعری معتقد است و فرهنگ ایرانی - اسلامی را در شعرش انعکاس داده و مبانی و اصول شعرش از اندیشه‌ها، آرمان‌ها و اعتقادات مذهبی، تعهد و مسئولیت او الهام می‌گیرد. (کرامتی‌مقدم، ۱۳۸۹: ۲) اگرچه شعرهایی که امین‌پور برای بزرگسالان سروده است، بیشتر بر سر زبان‌هاست، اما این از ارزش اشعاری که او برای نوجوانان سرود، نمی‌کاهد. او خود ماهنامه‌ی سروش نوجوان را با برخی از دوستانش، پس از جدا شدن از حوزه‌ی هنری - که البته خود از مؤسسانش بود - به راه انداخت و این مجله، «به تاریخ زندگی هزاران نوجوان که امروز جوان شده‌اند، پیوند خورد». (رهنما، ۱۳۸۹: ۶)

۱-۲- بیان مساله

ادبیات، آیینه‌ی اندیشه‌ها، خواسته‌ها و گرایش‌ها و آرمان‌های یک ملت است و برای کودکان و نوجوانان که در دوره‌ی بنیادین شکل‌گیری شخصیت انسانی و دست یافتن به هویت فردی اجتماعی و قومی هستند، سرودن شعر مقاومت، از اهمیت بیشتری برخوردار است. شعر پایداری کودک و نوجوان ادبیات معاصر ایران در سه مرحله‌ی اصلی قابل بررسی است: مشروطه، پهلوی و انقلاب اسلامی؛ اما دوران انقلاب و سپس جنگ تحمیلی، ادبیات پایداری به صورتی دیگر در شعر کودک، همپای شعر بزرگسال جلوه‌گر شد.

سلمان هراتی و قیصر امین‌پور، دو شاعر نام‌آشنای این حوزه اند که علاوه بر اشعار بزرگسالان به اشعار کودک و نوجوان نیز توجه کرده اند و درون مایه‌های پایداری در آثارشان مشهود است. در این جستار ابتدا به اصلی‌ترین ویژگی‌های مضامین پایداری

اشعار کودک و نوجوان هراتی و امین پور توجه و سپس مهم‌ترین درون مایه‌های پایداری شعر کودک هر دو شاعر تحلیل و در پایان نیز شاخص‌های پایداری آن‌ها بررسی، مقایسه و به لحاظ کیفی و کمی ارزیابی شده است.

۱-۳- پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره نقد و تحلیل ادب پایداری، هم‌چنین ادبیات کودک و نوجوان به صورت جداگانه به نگارش درآمده است که مهم‌ترین آن‌ها ذیلا ذکر می‌شود؛ اما تحلیلی که به هر دو موضوع بپردازد، جز چند مقاله آن هم در باره بررسی اشعار کودکانه مربوط به جنگ و دفاع مقدس، منبع دیگری موجود نیست و به یقین می‌توان گفت: درباره مقایسه مضامین پایداری این دو شاعر، پژوهشی مستقل صورت نگرفته است.

حسینی، طاهره و دیگران، «بازتاب جنگ در شعر کودکان و نوجوانان ایران»، منتشر در سایت مرکز مطالعات کودک شیراز (www.shirazu.ac.ir)، ۱۳۹۰: ۸۲. محقق، حامد، «دفاع مقدس در شعر کودک و نوجوان»، منتشر در: سایت مرکز مطالعات کودک شیراز (www.shirazu.ac.ir)، ۱۳۹۰: ۱۵۴. نوبهار، نگار، «پاتک به لحظه‌های مخاطب»، مندرج در: کتاب ماه کودک و نوجوان، س ۱۲، ش ۱۴ (بهمن ۱۳۸۷): ۷۲. سنگری، محمدرضا، ۱۳۸۰، نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس (۳ ج)، تهران: پالیزان. امیری خراسانی، احمد، ۱۳۸۷، نامه پایداری، تهران، بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس. مکارمی‌نیا، علی، ۱۳۸۵، بررسی شعر دفاع مقدس، تهران: ترفند. بصیری، محمدصادق، «طرح و توضیح چند سؤال درباره ادبیات پایداری»، مندرج در: نامه پایداری، به اهتمام: احمد امیری خراسانی، تهران، بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس، ۱۳۷۸: ۹۳. نظرآهاری، عرفان، «بررسی ادبیات دفاع مقدس»، مندرج در: مجموعه مقالات و نشست‌هایی در موضوعات خاطره، شعر، داستان، زندگی‌نامه داستانی، به کوشش: محمدقاسم فروغی‌جهرمی، ج ۲، تهران، بی‌نا، ۱۳۸۹: ۵۴۷.

۱-۴- روش کار

روش تحقیق، شامل کتابخانه‌ای- اسنادی است. ضمن اینکه از دیدگاه صاحب‌نظران حوزه کودک، به صورت حضوری و از طریق پست الکترونیکی بهره گرفته شده، مراجعه مکرر به مراکز کانون پرورش کودکان و نوجوانان و کتابخانه‌های آن مراکز نیز، در طول این پژوهش صورت گرفته است. شیوه بررسی، توصیفی، تحلیلی و ارزیابی کمی است و نتایج تحقیق به صورت آماری در جدول و نمودار مشخص شده است.

۲- بحث و بررسی

هراتی از آن دست شاعرانی است که کوشید برای کودکان فارغ از هرگونه تمهید و شکل زبانی شعر بسراید و در این میان، پیام شعر برای او بسیار بااهمیت است. او در اشعاری که برای مخاطب کودک و نوجوان سرود، شکل‌های نو را به کار گرفت. وی هرچند در آغاز، تحت تأثیر نوپردازان قرار داشت، به تدریج به اصالت و هویت شاعری دست یافت. امین‌پور نیز شاعری اجتماعی است و شعرش را در خدمت اجتماع قرار داده و کوشیده ارزش‌های والای انسانی و اخلاقی را ترویج دهد. (کرامتی‌مقدم، ۱۳۸۹: ۲) او در اشعار نوجوانانه‌اش که «می‌توان از نقطه‌های روشن تاریخ شعر کودک و نوجوان ایران به حساب آورد» (ارمغان، ۱۳۸۶: ۶۴) نیز از آوردن مضامین اخلاقی و انسانی غافل نبوده است. اشعاری که مخاطب بزرگسال هم آن را می‌پسندد؛ چرا که «از صمیمیت روح شاعر حکایت دارد. شاعر در سرودن آن‌ها با خویشتن خویش صادق است و تصادفی در بیان سخنان خود ندارد». (امین‌پور، همان: ۶۴)

هرچند در این میان، هراتی بیشتر به متن شعر کودک و نوجوان وارد می‌شود و امین‌پور بیشتر به حاشیه می‌پردازد؛ چون «متن» کار شعری امین‌پور را شعر نوجوانان تشکیل نمی‌دهد، «متن» حس‌های او نیز بزرگسالانه است. (رجب زاده، ۱۳۹۰: ۳۹۲)

به منظور شناخت بیشتر مختصات شعری، به‌ویژه پایداری سلمان و قیصر ابتدا ویژگی‌های مضامین پایداری هر کدام در مبحث جداگانه‌ای بررسی و سپس مقایسه و ارزیابی می‌شود.

۲-۱- مهم‌ترین ویژگی‌های پایداری در اشعار کودک و نوجوان سلمان هراتی

هرچند اصلی‌ترین هدف شاعری هراتی پیام رسانی و بیان ارزش‌های انسانی و دینی است، به لحاظ ویژگی‌های زبانی و ادبی نوگراست؛ به طوری که هم در شعرهای کودکانه و هم اشعار دیگرش، پایبندی چندان به وزن عروضی نشان نداد. او در بیشتر اشعارش از قالب‌ها و سبک‌های نو (نیمایی، آزاد و سپید) استفاده کرد. (پورعمرانی، ۱۳۸۳: ۲۱۷)

سلمان در مجموعه «از این ستاره تا آن ستاره»، که آن را برای مخاطب نوجوان سروده است، به تمامی عناصر ضروری شعر، از جمله زبان، عاطفه و موسیقی و... توجه کرده است. زبان شعری سلمان هراتی کاملاً امروزی است و همواره او بین «ساختار آوایی» و «ساختار معنایی» هماهنگی لازم را برقرار کرده است. (عمرانی، ۱۳۸۳: ۱۸۹) در این مجموعه، او با زبانی عاطفی و بر احساس و بیانی پر از تشبیه و تصویر، مفاهیم جنگ و مقاومت را برای کودکان و نوجوانان بازگو می‌کند. (کریمی‌لاریمی، ۱۳۸۹: ۳۶)

او از طلایه‌داران شعر اعتراض است؛ (میرجعفری، ۱۳۸۳: ۲۴۲) بنابراین، هنگامی که

می‌بیند افرادی بدون هیچ‌گونه توجّه به ارزش‌ها، در پی آسایش خویشند، لب به اعتراض باز می‌کند و زبانش لحن طعن و کنایه به خود می‌گیرد. (علاء، ۱۳۸۳: ۱۱۵) «شعر سلمان که سرشار از ایمان و خلوص است، ارزش‌های بی‌بدیل هویت اسلامی را نشان می‌دهد». (میرزایی، ۱۳۸۳: ۲۴۸) هرچند شاعر سعی می‌کند در نشان دادن ارزش‌ها، شعرش رنگ ابهام و پیچیدگی به خود نگیرد؛ چرا که او مخاطب خود را می‌شناسد.

«در بررسی اشعار نوجوانانۀ سلمان هراتی، اولین دریافتی که به ذهن می‌رسد، تفاوت ماهوی و اساسی این شعرها با شعرهای بزرگسالی است». (علاء، ۱۳۸۳: ۱۱۵) او شگفتی‌آفرینی و هنرآوری را در حوزه‌ی خیال کودک و نوجوان، محصول «جسارت زبانی» نمی‌داند؛ یعنی: آنگونه که «جسارت زبانی» سلمان در حوزه‌ی شعر بزرگسال شگفتی‌آفرینی می‌کند، در این‌جا لازم نمی‌داند که در «سطح زبانی» به نوآوری یا عزم‌شکنی بپردازد. (عمرانی، ۱۳۸۳: ۱۸۷)

سلمان در شعر، هویت و استقلال دارد؛ گرچه در آغاز، بی‌تأثیر از فروغ فرخزاد و سهراب سپهری و هم‌چنین طاهره صفارزاده نیست. پیام شعری این شاعر جوان شمالی برای نوجوانان، ترویج فرهنگ اسلامی و شیعی و پایداری در برابر کج‌روی‌ها و نابسامانی‌هاست. «از خصیصه‌های شعر سلمان، صمیمیت و عاطفه‌ی قوی است و دیگر، استفاده از همه‌ی واژه‌هایی که دم دست دارد. او هرگز نمی‌خواهد با استعمال چند واژه‌ی خاص، خود را شاعری متعهد نشان دهد. تعهد در واقع برایش درونی شده و با عقیده‌اش گره خورده است». (عزیزیان، ۱۳۸۹: ۳۴)

وقتی که می‌رفت / یک سرو کوچک / در پشت پرچین ما کاشت / او رفت و دیگر نیامد / اما چه سبز و تناور / آن سرو تا آسمان قد برافراشت. (سلمان هراتی، ۱۳۸۷: ۲۳)

او از فرهنگ دیارش و اصولاً شمال، عناصر خوبی در شعرش برمی‌گزیند. (عبدالملکیان، ۱۳۸۳: ۹-۱۰) در اشعاری که برای نوجوانان سروده، استفاده کرده است. آوردن واژه‌ای چون دریا در کنار واژه‌ای چون شهدا در شعر زیر، نشانه‌ی تکیه‌ی او بر باورهای دینی و وسعت عشق او به شهدا دارد. «او از جنگ و شهدا می‌گوید، اما زیبایی‌های آن را به زبان طبیعت ترجمه می‌کند و در اختیار خواننده می‌گذارد». (میرجعفری، ۱۳۸۳: ۲۴۲)

دفتر کوچک نقّاشی من / داخل هر برگت / طرح یک موج کشیدم با رنگ / گفته بودم شاید / بتوانم دریا را بکشم / آه افسوس نشد / دفتر کوچک نقّاشی من / برگ‌های تو کم است / موج اما بسیار / خوش به حال شهدا / که زمین دفتر نقّاشی آنها شده است / می‌تواند هزاران دریا / داخل دفترشان رسم کنند. (هراتی، ۱۳۸۷: ۸-۹)

با شما هستم! / بنشینید! / بنویسید سر سطر / که صبح / از مزار شهدا / می‌آید / با سبدهایی

از میخک سرخ/ و سپس می‌آیند/ صبح و خورشید و نسیم/ و به لبخندی/ می‌گشایند در مدرسه را. (هراتی، ۱۳۸۲: ۱۲) شاعر به موسیقی بیرونی و درونی و قافیه در اشعارش، از جمله در این شعر توجه داشته است. (عمرانی، ۱۳۸۳: ۱۸۹)

سلمان، آموزگار بود و آموزگاری بر سروده‌های او، خصوصاً اشعاری که برای او جنبه اعتقادی داشت و درباره شهامت و شهادت و رشادت می‌سروده، تأثیر گذاشته است. او با استفاده از مهم‌ترین دغدغه کودکان و نوجوانان - که همان درس و مدرسه است - اشعاری ماندنی در حوزه پایداری می‌سراید؛ مانند:

«دفتر کوچک نقاشی من / داخل هر برگت / طرح یک موج کشیدم با رنگ...». (هراتی، دفتر نقاشی من، ۱۳۸۲: ۸) به ویژه پایداری در برابر نفس را در این شعر نوجوانانه سلمان، می‌توان احساس کرد:

زندگی ساعت تفریحی نیست / که فقط با بازی / یا با خوردن آجیل و خوراک / بگذرانیم آن را / هیچ می‌دانی آیا / ساعت بعد چه درسی داریم / زنگ اول دینی / آخرین زنگ حساب. (هراتی، ۱۳۸۲: ۱۰-۱۱)

در شعر «هیچ می‌دانی؟» استفاده از واژه درس، دینی و حساب قابل تأمل است. ضمن اینکه قصد شاعر این است به مخاطب گوشزد کند، آخرت و حساب و کتابی در کار است و باید در تهذیب نفس کوشید. «سلمان برای اینکه دل مخاطب را به دست آورد، مضامین بلند و متعالی را از شعرش حذف نمی‌کند، بلکه با طرح یک موضوع ساده در ابتدای شعر، دست نوجوان را می‌گیرد و با خودش پا به پا جلو می‌برد». (علاء، ۱۳۸۳: ۱۵۶)

او دنیای کودکان و نوجوانان را خوب می‌شناخت. با آنان مدرسه می‌رفت و دردهای مردم کوچه و خیابان را خوب حس می‌کرد. (عمرانی، ۱۳۸۳: ۱۸۹) حرف دل او این است: اگر نروی، نجنگی و شهید نشوی، شب همه جا را خواهد گرفت. خورشید و نسیم در پی صبح خواهند آمد، منوط به اینکه اجازه ندهی دشمن بر کشورت سایه اندازد که در آن صورت دیگر نه رنگ نسیم را خواهی دید، نه صبح و نه خورشید را. اصولاً عنصر «عاطفه» در شعر سلمان بازتاب فراوانی دارد و این مبتنی بر دردهای اجتماعی و نگرش مذهبی و روحیه حماسی متکی بر درد و اندوهی است که شاعر از کوچ عزیزان و شهیدان دارد: روی دروازه دبیرستان / پرچمی دست باد می‌لرزد / روی پرچم نوشته‌اند درشت: / احمد خوش‌نشین شهید شده است / بادها با صدایی از افسوس / این خبر را به دورها بردند... (هراتی، ۱۳۸۷: ۲۰) واژه مقدس «شهید»، در بیشتر شعرهای این مجموعه به چشم می‌خورد. در شعر زیر هم سروده است: او رفت و امروز در کوچه‌ها / فریاد و غوغاست /

نقش شهیدی / بر دست مردم / از دور پیداست... (هراتی، ۱۳۸۲: ۳۳)

مهم‌ترین درونمایه اشعار نوجوانانه سلمان هراتی، پایداری و مبارزه است. مبارزه با فقر و بی‌دینی، ستایش آزادی و شهادت و استقامت هم درون‌مایه اشعار نوجوانانه سلمان است. اصولاً «شعر سلمان از دیدگاه اندیشه و سایر عناصر شعر ساز باید در مقوله‌ای به نام «شعر متعهد کودک و نوجوان» مورد توجه قرار گیرد». (کریمی‌لاریمی، ۱۳۸۹: ۳۶)

۱- مبارزه‌طلبی: با هجوم وحشیانه دشمن بعثی به خاک ایران، سلمان، برخی از درون‌مایه‌های شعرش را به دعوت مردم به مبارزه با دشمن خارجی اختصاص داد. با من بیا نترس / من یک جنوبی‌ام / در فکر خوبی‌ام / از من به جز تفنگ نخواه... (هراتی: ۲۴). تفنگ، وسیله مبارزه است. با تفنگ می‌شود جنگید و به پیروزی رسید. او در شعر دیگری می‌سراید: و جبهه مدرسه است / شتاب کن برویم / که دیر خواهد شد .... (هراتی همان: ۱۵)

۲- بیداری‌آفرینی و اقتدار: در روزهای پر التهاب جنگ و جبهه، فراوان بودند افرادی که از هر صنف و دسته و گروه به سوی جبهه‌ها می‌شتافتند. مدارس هم، از روح اقتدار خالی نبود و نوجوانان و جوانان بسیاری درس و تحصیل را رها کرده، برای جنگیدن با دشمن به سوی جبهه‌ها می‌رفتند و سنگرها خالی نمی‌ماند.

باد آمد میان شاخه نشست
جای احمد که می‌رود جبهه؟
بر لبش این کلام جاری شد
جنگ دست‌ها نمایان شد

(هراتی، همان: ۲۰)

۳- نوید پیروزی: پیروزی در جنگی که بر ایران تحمیل شده بود و روزانه خسارت فراوانی از لحاظ جانی، مالی و... به کشور وارد می‌کرد، به عنوان یک آرزو و آرمان در شعر شاعران جنگ نمود فراوانی دارد تا جایی که سلمان با گچ فشنگ می‌نویسد: ما با گچ فشنگ / همواره بی‌درنگ / نوشتیم «پیروز می‌شویم». (همان: ۲۴)

یا: روی پیراهن درخت انار / یک پرند به فکر گلدوزی است / آن طرف‌تر صدای گنجشکان / جیک‌جیک قشنگ پیروزی است. (همان: ۵۶)

جلوه‌های پایداری در ده شعر کودکان سلیمان هراتی

درون‌مایه	فراوانی	درصد
مبارزه‌طلبی	۲	۴۰
بیداری‌آفرینی و اقتدار	۱	۲۰
جهل‌ستیزی	۰	۰
نوید پیروزی	۲	۴۰
جمع کل	۵	۱۰۰

۲-۲- مهم‌ترین ویژگی‌های پایداری در اشعار کودک و نوجوان امین‌پور

دفاع، پایداری و ایستادگی در برابر دشمن، مهم‌ترین مباحثی است که قیصر در روزگار جنگ و مقاومت، در اشعارش - از جمله اشعاری که برای نوجوانان می‌گوید - بازتاب می‌دهد. در آن روزگار، به ضرورت «بسیاری از موضوعات که سهم کودکان و نوجوانان بود و متعلق به دنیای آن‌ها، کنار گذاشته شد و جبهه و جنگ و دفاع مقدس، نه به عنوان موضوعی کودکانه، بلکه به عنوان پاسخی به نیازهای اجتماعی در قلمرو کودک و نوجوان، در اولویت قرار گرفت». (نظرآهاری، ۱۳۸۹: ۵۴۸)

ازین‌رو می‌توان گفت: «قیصر مثل معلمی بود که می‌خواست همه نوجوانان خلاق رشد خود را داشته باشند و او هم بی آن‌که حتی دیده شود یا احساس شود، رشد خودش را بکند». (سلیمانی، ۱۳۹۰: ۲۷۱)

«مثل چشمه مثل رود»، شامل بیست شعر برای نوجوانان است در قالب‌های: چهارپاره، غزل، مثنوی، دوبیتی نو و نیمایی. این کتاب در سال ۱۳۶۸ چاپ شده، اما تاریخ سرایش اکثر شعرها در سال‌های دفاع مقدس است و دارای مضامین دفاع، پایداری و مقاومت. «به قول پرستو»، کتاب دیگری از این شاعر کودک و نوجوان است که شامل نوزده شعر و اغلب در قالب چهارپاره و نو نیمایی است. این کتاب برای اولین بار در سال ۱۳۷۵ منتشر شده است. اشعار این مجموعه همانند دیگر اشعار امین‌پور، نه تنها برای نوجوانان که برای بزرگسالان هم خواندنی است. در ضمن اینکه «شعرهای بزرگسالانه امین‌پور نیز زبانی سهل و ممتنع دارد و فهم و برقراری ارتباط با آن‌ها برای نوجوانان دشوار نیست». (نظرآهاری، ۱۳۸۹: ۵۴۸) شاعر در این مجموعه، یک شعر به صورت مستقیم با موضوع جنگ و دفاع مقدس سروده و در دو شعر به صورت غیرمستقیم به پایداری رزمندگان در جنگ اشاره کرده است. اثر ماندنی دیگر امین‌پور، «منظومه ظهر روز دهم» است و توصیف

پایداری سالار و سرور شهیدان امام حسین (ع) در ظهر عاشورا و در صحرای نینوا در برابر سپاه کفر. در این منظومه، دفاع و شهادت، مرگ با عزت و نپذیرفتن زندگی توأم با ذلت، به زیبایی ترسیم می‌شود.

رهایی از نیرنگ‌های دشمن متجاوز و رهایی از اسارت او در مرزهای جغرافیایی و دیگر حامیان او در سروده‌هایی که قیصر برای نوجوانان سرود، فراوان دیده می‌شود؛ از جمله در قطعه «دریای آزادی» (امین پور، همان: ۱۴) در مجموعه «مثل چشمه مثل رود». «در این قطعه، دریا نماد مردم انقلابی مسلمان ایران است که با موج‌های پرتلاطم (عملیات در میدان نبرد) بر دشمن می‌تازند. عملیاتی که گاه پیروزی به همراه داشت، گاه منجر به ناکامی می‌شد. به بیان دیگر، رزمندگان هم‌چون بال‌های مرغابی دریا، گاه در فرود، گاه در فراز بودند. دریای بی‌ساحلی و بیکران، موج در موج هم‌چون بال مرغابی در اوج است، اما دشمنان می‌خواهد این موج‌ها را کنترل و در اختیار گیرند». (همان: ۷۰)

....دم به دم در پهنه‌ی دریا / موج شکلی تازه می‌گیرد / یک نفر با خط‌کش کوچک / موج را اندازه می‌گیرد / از پی هر موج، سرگردان / روز و شب بیهوده می‌تازد / تا بریزد موج دریا را / در قفس‌هایی که می‌سازد. (امین پور، ۱۳۸۵: ۱۴)

اما دشمن متجاوز در نخواهد یافت که مؤمنان دریادل این سامان که هم‌چون ماهیان دریای آزادی‌اند، در قفس‌های کوچک آنان نمی‌گنجند و در برابرش خواهند ایستاد. امین پور که «آموخته‌هایش را به دنیای نوجوانان آورد و ثابت کرد می‌توان برای این گروه هم شعری جدی گفت، هم در محتوا و مضمون و هم در زبان و فرم (نظرآهاری، ۱۳۸۹: ۵۴۹) در ادامه قطعه‌ی «دریای آزادی»، در مجموعه «مثل چشمه مثل رود» می‌سراید: در قفس، دریا نمی‌گنجد / زان که کار موج پرواز است / ما همان دریای آزادیم / دشمن ما آن قفس‌ساز است. (امین پور، ۱۳۸۹: ۱۴)

یا شاعر در همین مجموعه، در شعری با عنوان «بوی ماه مهر»، به صورت غیرمستقیم، از شهادت نوجوانی که جان‌ش را در راه میهن فدا کرده و از هیاهوی دشمن نه‌راسیده است، خبر می‌دهد: باز بوی باغ را خواهم شنید / از سرود صبحگاه مدرسه / روز اول لاله‌ای خواهم کشید / سرخ بر تخته‌سیاه مدرسه. (امین پور، ۱۳۸۵: ۱۹) «از ویژگی‌های مهم شعر امین پور، وفور مضامین مدرسه‌ای است.» (رجب زاده، ۱۳۹۰: ۳۸۹)

این «من» و «تو» حاصل تفریق ماست / پس «تو» هم با «من» بیا تا «ما» شویم / حاصل جمع تمام قطره‌ها / می‌شود دریا، بیا دریا شویم. (امین پور، ۱۳۸۵: ۱۱)

به جز این «از ویژگی‌های شعر امین پور که در لابه‌لای آثار او مشاهده می‌شود، نوآوری‌های اوست. در نظر او، اثر هنری زمانی می‌تواند نو باشد که ضمن داشتن قدرت

تأثیرگذاری و دگرگون‌سازی، نگاه تازه‌ای به جهان پیرامون بیفکند و پاسخگوی نیازهای جدید باشد». (نامدار، ۱۳۸۹: ۲۰) شعر «مدرسه منهای چهار»، یکی از بهترین اشعار نوجوانانۀ امین‌پور است که «تا پنهان‌ترین لایه‌های روح مخاطب نفوذ می‌کند و زیستن فعّالانۀ او را در کسب دانایی، پاسخی می‌داند به حلّ مسأله و راهی برای مبارزه و دفاع». (نظرآهاری، ۱۳۸۹: ۵۵۴-۵۵۵) شاعر در این شعر، با استفاده از نماد گل و باغ، شعری زیبا می‌سراید. در این شعر، باغ، استعاره از مدرسه؛ گل، استعاره از شهید و باد بی‌رحم، استعاره از دشمن بعثی است که بهترین گل‌های مدرسه‌های ایران را می‌چیند و زیر پای وحشی‌اش لگدکوب می‌کند:

فصل گل بود و بهار / فصل پر نقش و نگار / باد بی‌رحم خزان / ناگهان از سر دیوار پرید / و بر این باغ وزید / بهترین گل‌ها را / از دل باغچۀ مدرسه چید / چهار گل، چهار شهید / همهٔ مدرسه‌ی ما غم بود / چها تا غنچۀ سرخ / در دل باغچۀ ما کم بود / من به خود می‌گفتم / باید این مسأله را حل بکنیم! / حاصل مدرسه منهای چهار / می‌شود مدرسه منهای هزار / می‌شود مدرسه منهای بهار / باید این مسأله را حل بکنیم / من به دنبال قلم می‌گشتم / پدرم نیز به دنبال تفنگش می‌گشت. (امین‌پور، ۱۳۸۵: ۲۶)

آخرین شعر مجموعهٔ مثل چشمه مثل رود که در حوزهٔ «شعر پایداری» جای می‌گیرد، شعر «حضور لاله‌ها» ست؛ شعری ساده با زبانی امروزی و با تأثیری بسیار زیاد. این شعر به «مخاطب نوجوان فرصت می‌دهد در مشارکتی جمعی، یگانگی را تجربه‌کند. سپس عمل قهرمان اصلی شعر به دیگران تسری پیدا می‌کند و آن‌ها می‌توانند شکوه قهرمانی را حس کنند». (نظرآهاری، ۱۳۸۹: ۵۷۷) شاعر در این شعر با استفاده از فضاسازی محیط کلاس، حضور و غیاب بچه‌ها و دست آخر دیدن سبدی لالۀ سرخ که در ادبیات فارسی لاله و سرخی‌اش نماد شهادت و ایثار است، رشادت، پایمردی و گذشت دانش‌آموز شهیدی را به ذهن متبادر می‌سازد. از ویژگی‌های سبکی امین‌پور، «الگو قرار دادن چهره‌های دینی، قرآنی و تاریخی در اشعارش است» (کرامتی‌مقدم، ۱۳۸۹: ۲۵۷)؛ او در این شعر به صورت غیرمستقیم، از اسامی‌ای استفاده کرده است که هر کدام در حقیقت سمبل شهادت و ایثارند؛ اصغر پورحسین، اکبر لیلزاد و قاسم هاشمیان.

باز هم اوّل مهر آمده بود / و معلّم آرام / اسم‌ها را می‌خواند: / - اصغر پورحسین! / پاسخ آمد: / - حاضر / - قاسم هاشمیان! / پاسخ آمد: / - حاضر / - اکبر لیلزاد ... / پاسخش را کسی از جمع نداد / بار دیگر هم خواند: / - اکبر لیلزاد / همه ساکت بودیم / جای او این‌جا بود / اینک، اما تنها / یک سبد لالۀ سرخ / در کنار ما بود / لحظه‌ای بعد، معلّم سبد گل را دید / شانه‌هایش لرزید / همه ساکت بودیم / ناگهان در دل خود زمزمه‌ای حس کردیم /

غنچه‌ای در دل ما می‌جوشید / گل فریاد شکفت / همه پاسخ دادیم: / - حاضر! / ما همه اکبر لیل‌زادیم! (امین پور، ۱۳۸۵: ۲۷)

«ادیات مقاومت، تلاش‌های یک نسل مبارز را که برای رهایی سرزمین، دین، فرهنگ و سنت‌های خود از چنگال تجاوزگران به حریم ارزش‌های ملی و انسانی به پا خاسته است، برای همگان در بیان فخیم شعری و ادبی ترسیم می‌کند». (امین پور، ۱۳۹۰: ۴۱)

امین پور، زیباترین اشعار کودک و نوجوان را در زمینه پایداری سروده که بیشتر شامل درون مایه‌های زیر است:

۱- مبارزه‌طلبی: قیصر، همانند سلمان، شاعر متعهد عصر انقلاب است و در اشعاری که برای جنگ و مقاومت - چه در حوزه بزرگسال و کودک و نوجوان - سروده است، دعوت به مبارزه با دشمن را از یاد نبرده است. شاعر در شعر حضور لاله‌ها، از مجموعه مثل چشمه مثل رود، می‌سراید:

- گل فریاد شکفت / همه پاسخ دادیم / حاضر! - / ما همه اکبر لیل‌زادیم. (امین پور، ۱۳۸۵: ۲۷) او در این شعر، از آمادگی همه نوجوانان و جوانان برای دفاع از کشور سخن می‌گوید و اینکه مبارزه در وجودشان نهادینه است و سنگرها خالی نمی‌ماند یا در منظومه فلسطین می‌گوید: مثل رگبار باران باریم / خانه را سر به سر گل بکاریم. (امین پور، ۱۳۸۵: ۳۵) در این شعر، «خانه» بیت‌المقدس است که به اشغال درآمده است. «او به انقلاب‌های رهایی‌بخش - به‌ویژه فلسطین - توجهی عمیق و ژرف دارد» (شرفیان و دیگران، ۱۳۸۸: ۳۶) و در شعری، با عنوان «مدرسه منهای چهار»، از میل به مبارزه می‌گوید: پدرم نیز به دنبال تفنگش می‌گشت. (امین پور، ۱۳۸۵: ۲۶)

۲- بیداری آفرینی و اقتدار: دریا، نماد وسعت است و بزرگی و اقتدار و این شاعر کودک و نوجوان، در شعری با عنوان «دریای آزاد» می‌گوید: ما همه دریای آزادیم/ دشمن ما آن قفس‌ساز است. (همان: ۱۴)

۳- پایداری در برابر جهل: باید این مسأله را حل بکنیم/ من به دنبال قلم می‌گشتم. (همان: ۲۶) مبارزه با نادانی برای شاعر معلم که با درس و دانشگاه روزهایش را سپری می‌کند، از نان شب واجب‌تر است. برای همین است که او در بیشتر اشعارش، از اصطلاحات مربوط به درس، قلم و تخته‌سایه ... استفاده می‌کند. او خواندن درس را در کنار مبارزه در جبهه، در آن روزها بیشتر از هر زمان، واجب می‌داند.

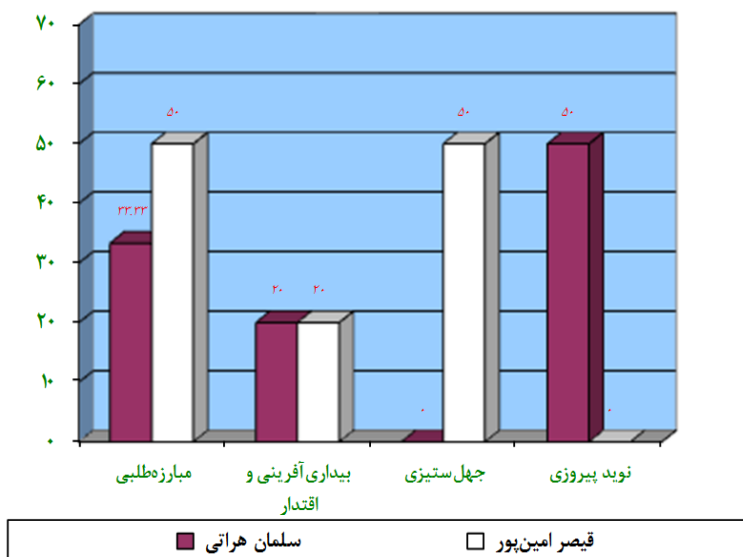
جدول جلوه‌های پایداری در ده شعر کودکانهٔ قیصر امین‌پور

درون‌مایه	فراوانی	درصد
مبارزه‌طلبی	۳	۶۰
بیداری‌آفرینی و اقتدار	۱	۲۰
جهل‌ستیزی	۱	۲۰
نوید پیروزی	۰	۰
جمع کل	۵	۱۰۰

جدول مقایسهٔ مضامین پایداری ده شعر کودک و نوجوان دو شاعر

درون‌مایه	سلمان هراتی		قیصر امین‌پور		جمع کل
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
مبارزه‌طلبی	۱	۱۶/۷	۲	۳۳/۳۳	۳
بیداری‌آفرینی و اقتدار	۳	۶۰	۱	۲۰	۱
جهل‌ستیزی	۱	۵۰	۰	۰	۱
نوید پیروزی	۱	۵۰	۱	۵۰	۰

نمودار مقایسه‌ی مضامین پایداری ده شعر کودکان و نوجوانان دو شاعر

۳-۲- مقایسه‌ی شاخصه‌های شعر پایداری دو شاعر

۳-۲-۱- دشمن‌ستیزی

در اشعار هر دو شاعر کودک و نوجوان، واژه‌هایی است که استبداد، استعمار و دشمن را به ذهن متبادر می‌کند. در اشعار کودکان و نوجوانان سلمان هراتی، وی یک‌بار تخته‌سیاه را قلب دشمن اسلام می‌داند و می‌گوید: تخته سیاه ما / قلب دشمن اسلام است (هراتی، همان: ۲۵) و یک‌بار هم در شعر «قصه‌ی بازگشت پدر»، ابرهای کبود بی‌باران را دشمن قلمداد می‌کند.

امین‌پور در منظومه «فلسطین»، از مجموعه‌ی مثل چشمه مثل رود، سه بار از واژه کرکس و دو بار از واژه چنگال استفاده می‌کند؛ دو واژه‌ای که هر دو معنی‌ای مترادف با جنایت و ستم و سنگدلی دارد. او در اشعار دیگرش، ددمنشی رژیم بعث عراق را با این عبارات توصیف می‌کند: باد بی‌رحم خزان، یک بار در شعر مدرسه منهای چهار: باد بی‌رحم خزان از سر دیوار پرید. (امین‌پور، همان: ۲۶)

شب، یک بار (همان: ۱۴)؛ قفس‌ساز، یک بار: دشمن ما آن قفس‌ساز است. (همان:

۶۴)

یا این شعر: در این سو همه رنگ نیرنگ و درد (همان: ۳۱)؛ که باز هم از ظلم و

بیدادگری دشمن بعثی می‌گوید.

۲-۳-۲- شهادت‌طلبی

«یکی از شاخص‌ترین مضامین شعر پایداری، شهادت است که بخشی از عالی‌ترین مفاهیم سروده‌های پایداری را روحی سرخ و مقدّس بخشیده است». (کریمی‌لاریمی، ۱۳۸۹: ۳۰) این واژه و واژگانی که این معنی را به ذهن می‌رسانند، هم‌چون لاله، غنچه و... در این ده شعر نسیم شمال که بررسی شد، وجود نداشت، اما در اشعار نوجوانانۀ امین‌پور و هراتی، موجود است. گرچه زمان سرودن اشعار، در استفاده از این واژگان بی‌تأثیر نبوده است. بسامد واژگانی چون: شهید، لاله، غنچه و شقایق، در ده شعر نوجوانانۀ سلمان هراتی، از مجموعه «از این ستاره تا آن ستاره»: شهدا، یک بار در شعر دفتر نقاشی من، یک بار در شعر صبح و یک بار در شعر زنگ انشا؛ واژه شهید: یک بار در شعر جای احمد، سه بار در شعر زنگ انشا، یک بار در شعر حجله سرخ و یک بار در شعر قصه بازگشت پدر؛ واژه شقایق: یک بار در شعر جبهه به علاوه تو، یک بار در شعر زنگ انشا؛ لاله: یک بار در شعر حجله سرخ، یک بار در شعر جبهه به علاوه تو؛ گل سرخ: یک بار در شعر قصه بازگشت پدر؛ واژه میخک سرخ: یک بار در شعر صبح و واژه غنچه: یک بار در شعر قصه بازگشت پدر و یک بار در حجله سرخ تکرار شده است.

امین‌پور در دو مجموعه کودکانه و نوجوانانه‌اش، یک بار از واژه شهید، دو بار لاله در شعر حضور لاله‌ها از مجموعه مثل چشمه مثل رود، یک بار در شعر بوی ماه مهر از همین مجموعه، ده بار از واژه غنچه در شعر «حضور لاله‌ها»، یک بار در «خنده غنچه»، هشت بار در شعر «آی گل‌ها چرا نمی‌خندید» و یک بار در شعر کشف قفس در مجموعه «به قول پرستو» استفاده کرده است.

۲-۳-۳- وطن‌دوستی

در شعر دفاع و پایداری ایران، «موضوع وطن‌دوستی و وطن‌ستایی، سابقه‌ای بسیار درخشان دارد. تطابق اندیشه‌های دینی و ملی با طرح روایت، «حَبّ‌الوطن من الایمان» از قول شارع مقدّس اسلام سبب شد تا ایرانیان در چشم‌نواز عشق به میهن، آرمان‌های دینی را مدّ نظر قرار دهند». (کریمی‌لاریمی، ۱۳۸۹: ۳۲) «این که وطن‌دوستی و وطن‌خواهی عین ایمان است، در شعر امین‌پور جایگاه والایی دارد» (شریفان و دیگران، ۱۳۸۸: ۳۵)؛ اما قیصر امین‌پور، به صورت مستقیم از واژه وطن استفاده نکرده است. او از واژگانی چون دشت، باغ و... در ستایش سرزمین مادری سود جسته است. سلمان هراتی هم در این مجموعه نوجوانانه‌اش «از این ستاره تا آن ستاره»، وطن‌خواهی و وطن‌دوستی را به صورتی

غیرمستقیم نمایش داده است: دامن دریای بی‌ساحل / بیکران و موج در موج است / موج، هم‌چون بال مرغابی / گاه پایین، گاه در اوج است. (هراتی، همان: ۱۴)

دریای بی‌ساحل را می‌توان ایران پهناور به حساب آورد و موج‌هایی که از هر سوی به آن هجوم آورده‌اند تا او را از پا درآورد، اما هم‌چنان محکم ایستاده است.

باز کودک ز مادرش پرسید: «کی بهار و شکوفه می‌آیند؟»

گفت مادر که «هر زمان در باغ غنچه‌ها لب به خنده بگشایند

(همان: ۱۶)

یا:

باز بوی باغ را خواهیم شنید از سرود صبحگاه مدرسه

(همان: ۶۳)

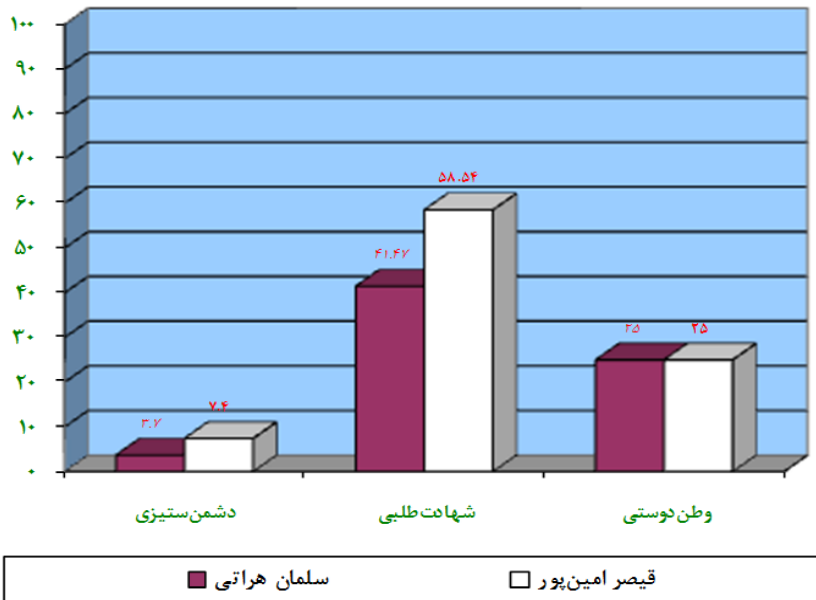
که باغ، همان میهن است از نگاه شاعر و باز هم باغ در شعر زیر: باد بی‌رحم خزان / ناگهان از سر دیوار پرید / و بر این باغ وزید / بهترین گل‌ها را / از دل باغچه مدرسه چید / چار گل، چار شهید. (همان)

و هراتی می‌گوید: مرتضی گفت: شهید/ چون شقایق سرخ است/ دانش‌آموزی گفت:/ چون چراغی است که در خانه ما می‌سوزد. و کس دیگر گفت:/ آن درختی است که در باغچه‌ها می‌روید..... در این شعر شاعر از واژه باغچه به جای وطن استفاده کرده است؛ یا باغ و دشت در این شعر: ای خدا/ مهربانی آبی!/ ابرها را بگو با درختان این باغ/ از سر مهربانی ببارند/ تا در این دشت / با بهاری که از راه فردا می‌آید/ لاله ارغوانی بکارند. (هراتی، همان: ۵۸) هم‌چنین باغ در این شعر: باز کن باز چشم‌هایت را / این شکوفایی بهار من است / گل سرخی که باز شد در باغ / غنچه سبز انتظار من است. (همان: ۵۶)

مقایسه شاخص‌های پایداری در ده شعر کودک و نوجوان دو شاعر

درون‌مایه	سلمان هراتی		قیصر امین‌پور		جمع کل
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
دشمن‌ستیزی	۲	۳/۷	۴	۷/۴	۵۴
شهادت‌طلبی	۱۷	۴۱/۴۷	۲۴	۵۸/۵۴	۴۱
وطن‌دوستی	۴	۲۵	۴	۲۵	۱۶

نمودار مقایسه‌ی شاخص‌های پایداری در ده شعر کودک و نوجوان دو شاعر

۳- نتیجه‌گیری

با پیروزی انقلاب اسلامی و شروع جنگ تحمیلی، شاعران کودک و نوجوان که از نزدیک شاهد جنگی ویرانگر بودند، علی‌رغم میل عده‌ای که وارد شدن شعر کودک به این حوزه را جایز نمی‌دانستند، درون‌مایه‌های مربوط به جنگ و پایداری در برابر دشمن بعثی و مضامینی چون: شهادت، پایمردی، وطن‌دوستی و... را در اشعار کودک و نوجوان به کار گرفتند. قیصر امین‌پور و سلمان هراتی، دو شاعری هستند که در حوزه نوجوان، در کنار اشعاری که برای بزرگسالان می‌سرودند، به مقوله‌ای مهم چون پایداری توجهی عمیق نشان دادند و اشعارشان جاودانه شد. هر دو شاعر با سرودن مجموعه‌شعرهایی برای کودکان و نوجوانان، در حیطه ادبیات پایداری تأثیرگذار محسوب می‌شوند.

با بررسی شاخص‌های پایداری در اشعار کودکان و نوجوانان ایشان مشخص شد: مضامین شهادت‌طلبی در اشعار کودک و نوجوان سلمان هراتی و قیصر امین‌پور بیشتر و تقریباً یکسان به چشم می‌خورد. البته مضمون مبارزه طلبی و نوید پیروزی در اشعار هراتی بالاترین درصد و به یک میزان بوده، در حالی که به جهل‌ستیزی توجهی نشده است؛ در ضمن درصد فراوانی نیز مضمون بیداری آفرینی و اقتدار اختصاص یافته است. هرچند نوید پیروزی در شعر هراتی پنجاه درصد

مضامین را به خود اختصاص داده در شعر امین پور به کار نرفته است. از سوی دیگر مضمون چهل ستیزی نیز در شعر امین پور به کار رفته که در شعر هراتی بدان توجهی نشده است.

منابع

- ۱- اقتصادی‌نیا، سایه. (۱۳۸۳). **شعرهای سلمان هراتی، ایدئولوژی و زبان**، مندرج در: گل چه پایان قشنگی دارد، یادنامه سلمان هراتی، به اهتمام: محمدرضا عبدالملکیان، شیراز: داستان‌سرا: ۱۰۳-۱۰۴.
- ۲- امیری‌خراسانی، احمد. (۱۳۸۷). **نافه پایداری**، تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس.
- ۳- امین‌پور، قیصر. (۱۳۷۹). **تنفس صبح**، تهران: سروش.
- ۴- _____. (۱۳۸۵). **مثل چشمه مثل رود**، چ ۴، تهران: سروش.
- ۵- _____. (۱۳۸۷). **منظومه ظهر روز دهم**، چ ۳، تهران: سروش.
- ۶- _____. (۱۳۸۸). **به قول پرستو**، چ ۶، تهران: افق.
- ۷- بصیری، محمّدصادق. (۱۳۸۷). **طرح و توضیح چند سؤال درباره مبانی ادبیات پایداری**، مندرج در: نامه پایداری، به اهتمام: احمد امیری‌خراسانی، تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس: ۹۳.
- ۸- بهرامی، علیرضا. (۱۳۸۳). **معترض‌ترین شاعر و شاعرترین معترض**، مندرج در: گل چه پایان قشنگی دارد، یادنامه سلمان هراتی، به اهتمام: محمدرضا عبدالملکیان، شیراز: ۱۱۷.
- ۹- بیابانکی، سعید، **سلمان جریان‌ساز شعر انقلاب**، مندرج در: گل چه پایان قشنگی دارد، یادنامه سلمان هراتی، به اهتمام: محمدرضا عبدالملکیان، شیراز: داستان‌سرا، ۱۳۸۳: ۱۲۲.
- ۱۰- رجب‌زاده، شهرام. (۱۳۹۰). **ده نکته در باره شعرهای نوجوانانه قیصر امین پور**، مندرج در: یادمان همزاد عاشقان جهان، قیصر امین پور، به کوشش: زیبا اشراقی و دیگران، تهران: مروارید: ۳۸۹.
- ۱۱- سلیمانی، نقی. (۱۳۹۰). **قرار بود همه چیز متفاوت باشد**، سال‌های سروش نوجوان به روایت دوستان و همکارانش، مندرج در: یادمان همزاد عاشقان جهان، قیصر امین پور، به کوشش: زیبا اشراقی و دیگران، تهران: مروارید: ۲۷۱.
- ۱۲- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۰). **نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس (۳ ج)**، تهران: پالیزان.
- ۱۳- عبدالملکیان، محمدرضا. (۱۳۸۳). **«امانتدار نجابت جنگل»**، مندرج در: گل چه پایان قشنگی دارد، یادنامه سلمان هراتی، به اهتمام: محمدرضا عبدالملکیان، شیراز: داستان‌سرا: ۹-۱۰.

۱۴- عمرانی، علیرضا. (۱۳۸۳). **با سلمان از این ستاره تا آن ستاره**، مندرج در: گل چه پایان قشنگی دارد، یادنامه‌ی سلمان هراتی، به اهتمام: محمدرضا عبدالملکیان، شیراز: داستان‌سرا: ۱۸۶.

۱۵- علاء، افشین. (۱۳۷۷). **نسیم دختر باد**، تهران: بنفشه.

۱۶- علاء، افشین. (۱۳۸۳). **آموزگار شاعر**، مندرج در: گل چه پایان قشنگی دارد، یادنامه‌ی سلمان هراتی، به اهتمام: محمدرضا عبدالملکیان، شیراز: داستان‌سرا: ۱۵۶.

۱۷- کرامتی‌مقدم، سیدعلی. (۱۳۸۹). «**قیصر امین‌پور شاعر دردها و آلام اجتماعی در ادبیات انقلاب اسلامی**»، مندرج در: CD پنجمین همایش ترویج زبان و ادب فارسی: ۴.

۱۸- مکارمی‌نیا، علی. (۱۳۸۵). **بررسی شعر دفاع مقدس**، تهران: ترفند.

۱۹- میرجعفری، اکبر. (۱۳۸۳). **سلمان هراتی شاعر پایداری**، مندرج در: گل چه پایان قشنگی دارد، یادنامه‌ی سلمان هراتی، به اهتمام: محمدرضا عبدالملکیان، شیراز: داستان‌سرا: ۲۴۲.

۲۰- نظرآهاری، عرفان. (۱۳۷۶). **پشت کوچه‌های ابر**، تهران: نیستان.

۲۱- نظرآهاری، عرفان. (۱۳۸۹). **بررسی ادبیات دفاع مقدس**، ج ۲، مندرج در: مجموعه مقالات و نشست‌هایی در موضوعات خاطره، شعر، داستان، زندگی‌نامه‌ی داستانی، به کوشش: محمّدقاسم فروغی‌جهرمی، تهران: بی‌نا: ۵۴۷.

۲۲- _____. (۱۳۷۹). «**در شعر نوجوان گرگی در کمین نیست**»، مندرج در: پژوهشنامه‌ی کودک و نوجوان، سال ششم، شماره‌ی ۲۱ (تابستان ۷۹): ۱۱-۱۲.

۲۳- نوبهار، نگار. (۱۳۸۷). «**پاتک به لحظه‌های مخاطب**»، مندرج در: کتاب ماه کودک و نوجوان، س ۱۲، ش ۴: ۷۲.

۲۴- ورعمرانی، روح‌الله. (۱۳۸۳). **شاعر اندیشه پرواز**، مندرج در: گل چه پایان قشنگی دارد (یادنامه‌ی سلمان هراتی)، به اهتمام: محمدرضا عبدالملکیان، شیراز: داستان‌سرا: ۲۱۶.

۲۵- هراتی، سلمان. (۱۳۸۷). **از این ستاره تا آن ستاره**، چ ۲، تهران: سوره مهر وابسته به حوزه هنری.

منابع اینترنتی

- ۱- ابراهیمی، طاهره، برگرفته از: مجله‌ی رشد نوجوان، سه‌شنبه ۸۷/۵/۱ (www.tebyan.net).
- ۲- اسماعیلی، رضا، «یادداشت‌های پراکنده وجه تمایز شعر جنگ و شعر پایداری»، منتشر در: روزنامه‌ی کیهان، ش ۱۹: ۸۸، مندرج در سایت: www.maqiran.com: ۱۰.
- ۳- تهمتن، نسترن. (۱۳۸۹). «**نگاهی به اشعار سلمان هراتی**»، مندرج در: فصلنامه‌ی رشد زبان و ادب پارسی، ش ۹۶: ۴۳، مندرج در سایت: www.maqiran.com.
- ۴- راکعی، فاطمه. (اردیبهشت ۱۳۸۹). «**قیصرحافظ زمانه است**»، www.qesaraminpour.

. minhanblog.com

- ۵- شرفیان و دیگران. (پاییز و زمستان ۱۳۸۸). «عشق به انسان، وطن و مقاومت در شعر قیصر امین پور»، مندرج در: پژوهشنامهٔ ادب غنایی، ش ۱۳: ۲۳، مندرج در سایت: www.maqiran.com.
- ۶- کریمی لاریمی، رضا. (زمستان ۱۳۸۹). «جلوه‌های ادب پایداری در شعر سلمان هراتی»، مندرج در: رشد آموزش زبان فارسی (ویژهٔ ادبیات معاصر و انقلاب)، ش ۹۶: ۲۸، مندرج در سایت: www.maqiran.com.